

А. О. Козловський, М. М. Ієвлев

РОЗВИТОК ЗАБУДОВИ ВЕРХНЬОГО КИЄВА КІНЦЯ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

У статті розглядаються етапи забудови Верхнього Києва у давньоруський час.

Ключові слова: «Верхній город», планування, садиби, Київ, фортифікаційні споруди.

Під час археологічних досліджень на території Верхнього Києва за останні 10 років отримано нові матеріали, які дозволили уточнити час виникнення, розвиток та систему планування «Верхнього міста» Києва, його давній рельєф. За цей час виявлено і досліджено значну кількість поховань X—XIII ст., житлові та виробничі об'єкти кінця X — першої половини XIII ст., характер забудови і планування міста, вдалося виділити окремі житлові та виробничі комплекси. Найцікавіші результати дали розкопки на вул. Артема, Великій Житомирській, Десятинній, Золотоворітській, Кудрявській, на Рильському та Десятинному провулках.

Результати археологічних досліджень підтвердили, що масова планова забудова Верхнього міста була розпочата наприкінці X — початку XI ст. Початок масової забудови Верхнього Києва був пов'язаний із переносом політичного центра міста в район Старокиївської Гори та будівництвом великого храмово-палацового комплексу будівель — Десятинної церкви, Західного, Південного та Східного палаців наприкінці X — початку XI ст. Вірогідно, на перших етапах цього масштабного будівництва з'являються майстерні та приміщення для будівельників та майстрів, які були пов'язані з будівництвом.

Одним із найцікавіших об'єктів цього храмово-палацового комплексу, досліджених в

останні роки, виявилися залишки південної частини Західного палацу. Виявлені при їх розкопках матеріали свідчать про те, що його збудовано у кінці X ст., у часи побудови Десятинної церкви, яка, згідно з літописними відомостями, була зведена до 995 р. [Махновець, 1989, с. 67]. Зараз встановити, яка з цих будівель була споруджена раніше, практично неможливо, бо про зведення Західного палацу у літописах відсутні будь-які згадки. Виходячи ж із наявного археологічного матеріалу, можна зробити припущення, що вони могли будуватися майже одночасно. Споруди палацового комплексу та Десятинна церква, які складала єдиний архітектурний ансамбль, виходили на центральний майдан міста, що мав назву «Бабин торжок» [Котляр, Ричка, 2008, с. 71].

Під час цих досліджень встановлено, що до будівництва палацу на цьому місці розташовувався курганий та ґрунтовий могильник X ст. Два поховання були досліджені у 1977 та 1978 рр. [Килиевич, 1982, с. 142, 143], ще одне у 2008 р. Усього на дослідженій ділянці відкрито три курганних поховання з кремацією. На цій же території також досліджено 11 ґрунтових поховань другої половини X ст. Таким чином, майже до кінця X ст. ця територія вірогідно знаходилася за межами міста і увійшла до його складу тільки після початку будівництва палацового комплексу. Слід зазначити, що практично вся територія «міста Володимира» була зайнята курганним могильником, який продовжував частково існувати у другій половині X ст. [Боровський, Калюк, 1993, с. 4, 10—18]. Про це також свідчить знахідка у 2002 р. двох курганних поховань кінця X ст. — чоловічого та жіночого, які датуються саме цим

часом [Боровський, Калюк, 1993, с. 5—9]. На початку будівництва князем Володимиром храмово-палацового комплексу цей могильник зноситься.

На рубежі X—XI ст., вірогідно після завершення будівництва храмово-палацового комплексу князя Володимира, на території, яку займало «місто Володимира» виникає посадибна забудова, місто укріплюється фортифікаційними спорудами. Це підтверджують останні археологічні дослідження, які були проведені протягом 1988—2002 рр. Структуроутворюючими елементами міста виступають вулиці шириною від 1,8 до 3,5 м [Боровський, Калюк, 1993, с. 12].

За межами оборонних споруд на початку XI ст. виникло окольне місто та ряд укріплених боярських садиб. За останні десять років на території Верхнього міста відкрито та досліджено чотири укріплені боярські садиби: на Рильському провулку, на вул. Ярославів вал, на вул. Артема, № 12 та вул. Кудрявський, № 3 [Мовчан та ін., 2005, с. 105—115]. За межами цих оборонних споруд знаходився один із найбільш давніх районів Києва — Копирів кінець, до складу якого входило так зване «Жидівське місто».

Копирів кінець — один з районів стародавнього Києва, згадки про який зустрічаються у писемних джерелах, починаючи з XI і до XVI ст. У Літописі руському (Іпатіївський список) Копирів кінець згадується у зв'язку з різними історичними подіями вісім разів із 1122 по 1201 рік.

Про точне місцезнаходження Копирева кінця та його кордони серед дослідників досить довгий час точилися суперечки. Дореволюційні дослідники, інтерпретуючи писемні джерела, розміщували Копирів кінець то на Подолі проти гори Юрковиці [Берлинский, 1820, с. 115], то на схилах Андріївської гори за церквою [Максимович, 1877, с. 143—155; Лебединцев, 1892, с. 22]. М.В. Закревський розташовував його поблизу підосви сучасного Вознесенського узвозу. На його думку, саме на цьому місці знаходилися згадані в літописі Подільські ворота [Закревський, 1868, с. 391—407]. Найближче до вирішення питання про розташування Копирева кінця, імовірно, підійшли П.А. Лашкарєв і М.І. Петров. Вони доводили, що Копирів кінець знаходився на Кудрявській горі, прилягаючи з північного боку до Ярославого Валу, і займав територію Вознесенського узвозу (сучасна вул. Смирнова-Ласточкина) [Лашкарєв, 1879; Петров, 1897, с. 7, 19—25]. Таких саме поглядів щодо місцезнаходження Копирева кінця дотримувався М.С. Грушевський [1992, с. 66, 268]. На думку І.О. Иванцова, Копирів кінець становив крайню частину київського посаду, який був розташований на Подолі, горах Кисілівці, Дитинці, Кудрявський та долинах, що лежали між ними [Иванцов, 2003, с. 254].

Всі ці припущення базувалися головним чином на відомостях, здобутих із писемних джерел. Важливу роль для локалізації Копирева кінця відіграли храми, які згідно з літописом були розташовані на його території. Д.П. Журавський, М.А. Максимович і П.Г. Лебединцев відстоювали розташування Копирева кінця на Андріївському узвозі на тій підставі, що саме на цьому місці в XVII ст. існувала Симеонівська церква. Цю церкву вони вважали церквою св. Симеона на Копиревому кінці, яка згадується у літописах. На відміну від них П.А. Лашкарєв прийшов до висновку, що церква св. Симеона була розташована над Вознесенським узвозом (сучасна вул. Смирнова-Ласточкина), пов'язавши її із залишками давньої церкви, які були відкриті в 1878 р. [Лашкарєв, 1879; Петров, 1897, с. 20]. На користь цього висновку, вірогідно, може свідчити припущення М.В. Закревського про те, що Андріївський узвіз, який з'єднував Верхній Київ з Подолом, з'являється не раніше XVII ст. [Закревський, 1868, с. 178, 179]. Це припущення підтверджується тим, що під час нагляду за проведенням робіт, пов'язаних із реконструкцією Андріївського узвозу, жодних слідів давньої дороги не було зафіксовано [Гупало, 1982, с. 10]. Однак із цим твердженням М.В. Закревського відносно часу виникнення Андріївського узвозу не погоджувалися М.А. Максимович, В.Б. Антонович та П.Г. Лебединцев [Максимович, 1994, с. 89—91; Антонович, 1897; Лебединцев, 1892, с. 276].

Всі ці припущення про місцезнаходження Копирева кінця ґрунтувалися на писемних відомостях. І лише археологічні дослідження, особливо із середини XX ст., дозволили відповісти на питання, де знаходився Копирів кінець, а також окреслити його межі.

Великий внесок у розв'язання питання про місцезнаходження та історію розвитку Копирева кінця як частини стародавнього Києва зробив П.П. Толочко. Згідно з його припущенням, Копирів кінець знаходився з північно-західного боку від «міста Ярослава», на Кудрявському плато, біля підніжжя якого протікали невеликі річки Киянка та Глибочиця. У структурному плані ця частина міста дійсно була околицею, і саме в такій якості вона згадується в писемних джерелах. Виходячи з писемних джерел, можна припустити, що Копирів кінець мав свою систему оборони [Толочко, 1983, с. 86, 87; 1985, с. 6, 7]. Це було підтверджено археологічними дослідженнями, проведеними в другій половині XX — на початку XXI ст. Встановлено, що Копирів кінець із X ст. мав систему самостійних фортифікаційних споруд, яка, вірогідно, складалась із садиб, що займали досить значну площу та мали власні оборонні системи [Сагайдак, 1982, с. 53; Козловський, Ієвлев, 2008, с. 85].

Проблема існування «Жидівського міста» як частини Копирева кінця в межах стародавньо-

го Києва завжди викликала і викликає жваву дискусію серед дослідників, які вивчали історію Київської Русі та її столиці. Більшість дослідників розташовують цей район у північно-західній частині стародавнього Києва, біля міських воріт «міста Ярослава», що отримали свою назву від розташованого поряд, у районі сучасної Львівської площі єврейського кварталу, який мав назву «Жидівське місто» [Сагайдак, 1982, с. 49]. Ці ворота двічі згадуються у літописах 1146 та 1151 рр. [Махновець, 1989, с. 214, 243]. Пізніше вони отримали назву «Львівські ворота», яка виникла внаслідок проходження через них дороги на Львів. Із XVII ст. ворота отримують назву Іванівських — від назви церкви Івана Богослова, яка була розташована неподалік [Іванцов, 2003, с. 167]. Під цією назвою вони зображені на плані Ушакова 1695 р. На думку В.Я. Петрухіна, ознаки перебування єврейської громади на території Києва, а отже, і сам факт існування «Жидівського міста» залишаються досить гіпотетичними [Петрухин, 2008, с. 226]. Докази існування «Жидівського міста» та інформацію про його межі могли б надати археологічні дослідження. Однак слід зазначити, що речі хозарського кола (салтово-маяцької культури) як на території Києва, так і на території Копирева кінця трапляються лише у вигляді поодиноких знахідок [Толочко, 2000, с. 242]. На жаль, археологічні матеріали з району ймовірного місця розташування «Жидівського міста» вкрай нечисленні, а великою площею археологічні дослідження на його території не проводилися. Крім того, вся ця територія тепер під сучасною забудовою і культурний шар у цьому районі майже повністю знищений. Проте деякі дослідники пов'язують шар волинцевських старожитностей, виявлений на Старокиївській Горі у Верхньому Києві, з ареалом розповсюдження хазарського впливу [Щеглова, 1990; Комар, 2005, с. 136].

Дослідження за межами «міста Володимира» по Рильському провулку, № 1, 3, 4, 6, які відбувалися наприкінці XX — початку XXI ст., виявили два, нині неіснуючі, яри давньоруського часу, які розходились звідси в різних напрямках, а пізніше були засипані. Внаслідок проведених досліджень встановлено існування постійного джерела в яру, який знаходився із західної сторони сучасного провулку Рильського в районі Софійської площі. Цей західний яр впадав у долину р. Либідь, а східний — у долину Дніпра. Виходячи з результатів досліджень, саме розташування цих ярів із західної та східної сторін Рильського провулка і обумовило розміщення жител, господарчих об'єктів та планування забудови в цілому цієї частини стародавнього Києва. Краще був досліджений яр, який проходив безпосередньо з північного боку Софійського собору. Ширина його дослідженої частини сягала від 37 до 70 м. За винятком верхньої частини, південний схил яру був

пологим через наявність на ньому терас. На них були розташовані численні господарчі споруди та одна з укріплених боярських садиб, які датуються кінцем X — першої половиною XI ст. На північному схилі тераси відсутні, тому він залишився стрімким. Досліджена глибина яру у верхів'ях сягає 3—5 м, а нижче — понад 8 м від сучасної поверхні [Козловський, Ієвлев, 2009, с. 138—140]. У верхів'ях яру, які знаходились на місці будинків на розі Рильського провулку, № 1 та вул. Володимирської, № 20 і 22, було відкрито декілька різних давніх будівель та печей виробничого призначення (рис. 1). Дослідженнями встановлено, що в першій половині XI ст. цю частину яру використовували як виробничу зону. Найактивніше яр почали використовувати як зону виробничого призначення з початком будівництва Софійського собору. Про це свідчать численні сліди від обробки заліза, бронзи, скляного та гончарного виробництва, випалу вапна. Культурний шар давньоруського часу фіксувався з глибини 1—1,2 м. Він насичений фрагментами різноманітної кераміки, плінфи, брущатки, полив'яної плитки для долівки жовтого та зеленого кольорів, шматками шиферу і кварциту, частина із яких була оброблена, зокрема, один виявлений шиферний фрагмент був прикрашений рослинним орнаментом. На глибині від 1,6 до 2,8 м було знайдено багато фрагментів скляних браслетів та численні уламки давньоруського скляного посуду (вінця, стінки, круглі та гострі денця кубків). На глибині до 5—5,5 м на цій ділянці яру було зафіксовано багато шматків печини, яка в деяких місцях становила майже суцільний, досить потужний прошарок. Було також знайдено фрагменти бракованого скла блакитного, синього та, зрідка, зеленого кольору, а також скляних шлаків. Це свідчить про існування декількох печей для виробництва скла, які були знайдені при подальшому дослідженні західного схилу яру. З глибини 3,6—3,9 м у верхній частині яру почали зустрічатися залізні криці та шлаки, зі збільшенням глибини насиченість ними культурного шару поступово зростала, і на глибині 4,6 м вони утворили суцільний прошарок, який ішов до материка, розташованого на глибині 5 м. На цій ділянці було зібрано понад 44 кг залізних криць, вони займали площу близько 16 м². Окрім залізних криць, тут було знайдено численні великі шматки дуже обпаленої печини, що дає можливість припускати розташування поблизу одного або декількох горнів для видобутку заліза. Наявність такого матеріалу в значній кількості може вказувати на існування тут майстерні з виробництва заліза та виготовлення різноманітних виробів із нього, адже відомо, що в цей час залізобобне виробництво було вже досить поширене на території стародавнього Києва. Таким чином, можна зробити висновок, що на території цього яру існував виробничий комплекс по виготовленню

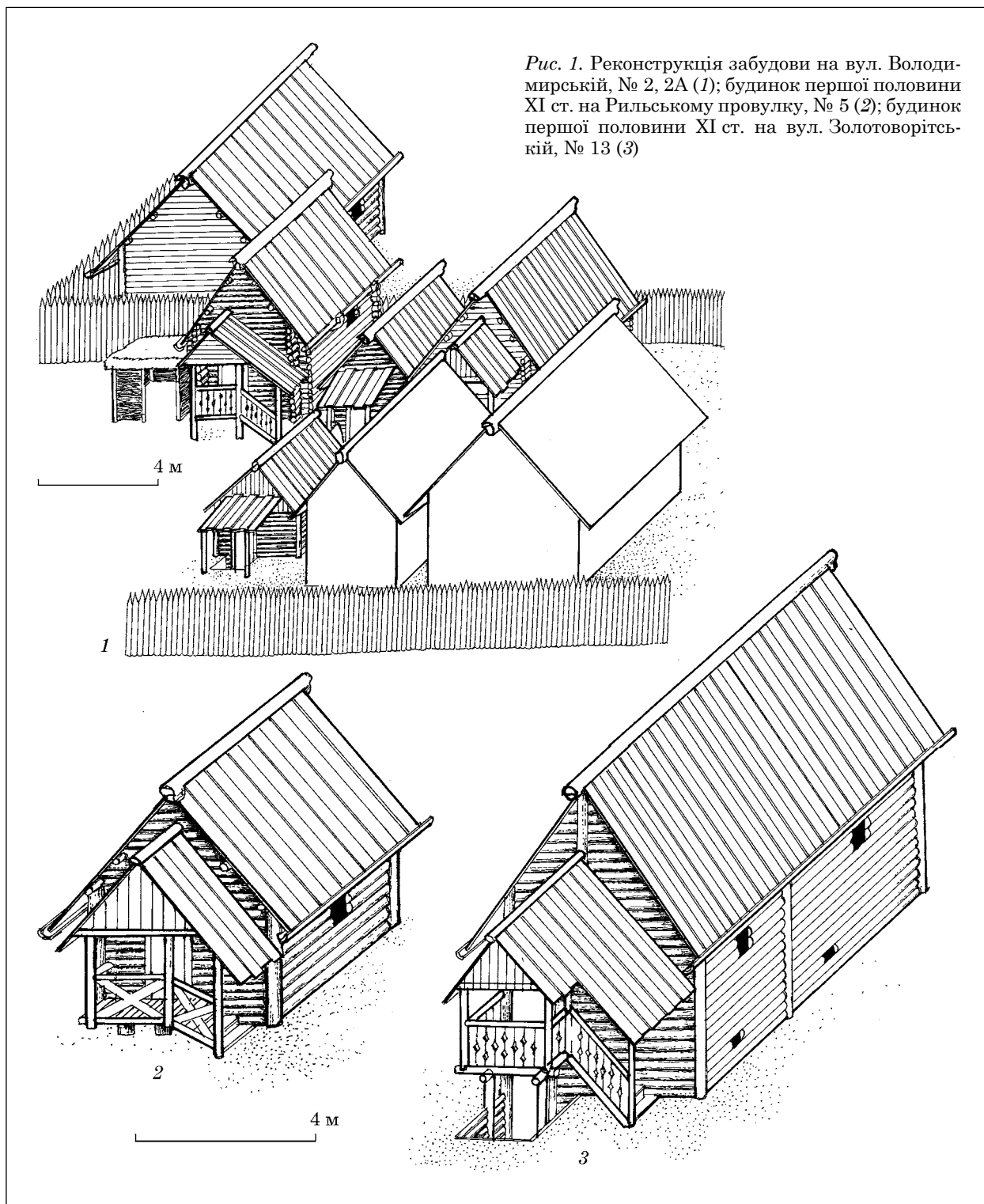

Рис. 1. Реконструкція забудови на вул. Володимирській, № 2, 2А (1); будинок першої половини XI ст. на Рильському провулку, № 5 (2); будинок першої половини XI ст. на вул. Золоторитській, № 13 (3)

заліза, кольорових металів, скла та різноманітних будівельних матеріалів. Цей виробничий комплекс виник наприкінці X ст. за межами «міста Володимира», що було притаманно всім майстерням подібного типу (для виготовлення досить великого обсягу металів) та інших пожежонебезпечних майстерень. У межах самого міста, як і в більшості середньовічних міст Європи і Київської Русі, виготовляли головним чином невеликі ювелірні металеві вироби.

Ще одна майстерня для виготовлення великих обсягів кольорових металів (міді та бронзи) була досліджена на вул. Артема № 52 б. При її дослідженні були знайдені тиглі для отримання зливок міді та бронзи вагою 3—5 кг. Треба зазначити, що подібні тиглі, які мали круглу та квадратну форму, до цього часу були практично невідомі на території Київської Русі. Вірогідно, це можна пояснити тим, що масштабні археологічні дослідження

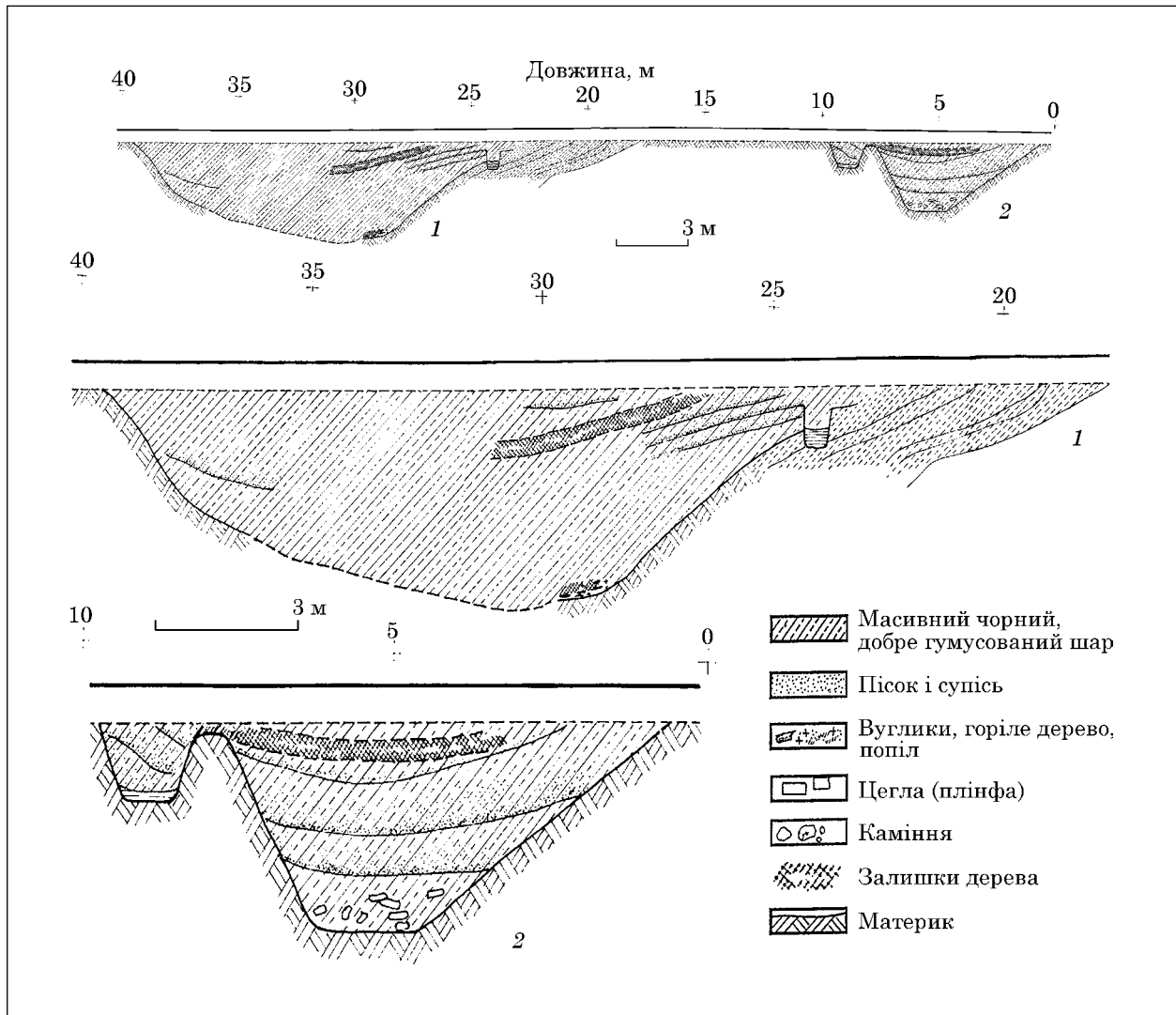

Рис. 2. Розрізи фортифікаційних споруд на вул. Володимирській поблизу Золотих воріт: 1 — рів з напольного боку; 2 — рів поряд із валом

на околицях великих міст майже не проводилися.

Таким чином, на початку XI ст. відбувається формування «Верхнього міста» Києва, із вулицями та посадибною забудовою (рис. 3), ядром якого був храмово-палацовий комплекс із Десятинною церквою. Місто було оточене фортифікаційними спорудами. Час їх побудови зараз встановити точно неможливо, у зв'язку з тим, що відомості про це в літописах відсутні. Але, виходячи з наявного археологічного матеріалу, можна говорити про початок XI ст. За межами укріплень знаходилося неукріплене передмістя Копирів кінець із «Жидівським містом», декілька укріплених боярських садіб і різноманітні майстерні з виплавки та обробки металів та інших пожежонебезпечних і великих за обсягом виробництв.

Новий етап розширення меж «Верхнього міста» був пов'язаний із правлінням князя Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.). У 1037 р. він приступив до грандіозного, за своїми роз-

мірами, будівництва у Києві. З побудовою фортифікаційних споруд «міста Ярослава» у першій половині XI ст., весь окольний град «міста Володимира» входить до його складу. У першій половині XI ст. політичний центр Києва переноситься з «міста Володимира» до «Великого Ярославового двору», де будується новий храмово-палацовий комплекс, до складу якого входять палац із храмом [Котляр, Ричка, 2008, с. 121]. Будуються церква св. Георгія, св. Ірини, Софійський собор, Золоті ворота з надбрамною церквою св. Богородиці Благовіщення. Територія «Великого Ярославового двору» обноситья ровом та дерев'яною, а потім кам'яною стіною (рис. 2). Цей рів мав ширину до 12 м, та глибину до 4—4,5 м. Перед стіною, яка оточувала «місто Ярослава», знаходилася берма завширшки 2,5 м. Як вже зазначалося, попередня дерев'яна стіна (частокіл, від якого залишився ровик завширшки 0,5 м та зафіксованою глибиною до 0,6 м) замінюється кам'яним муром, який розташовувався поряд

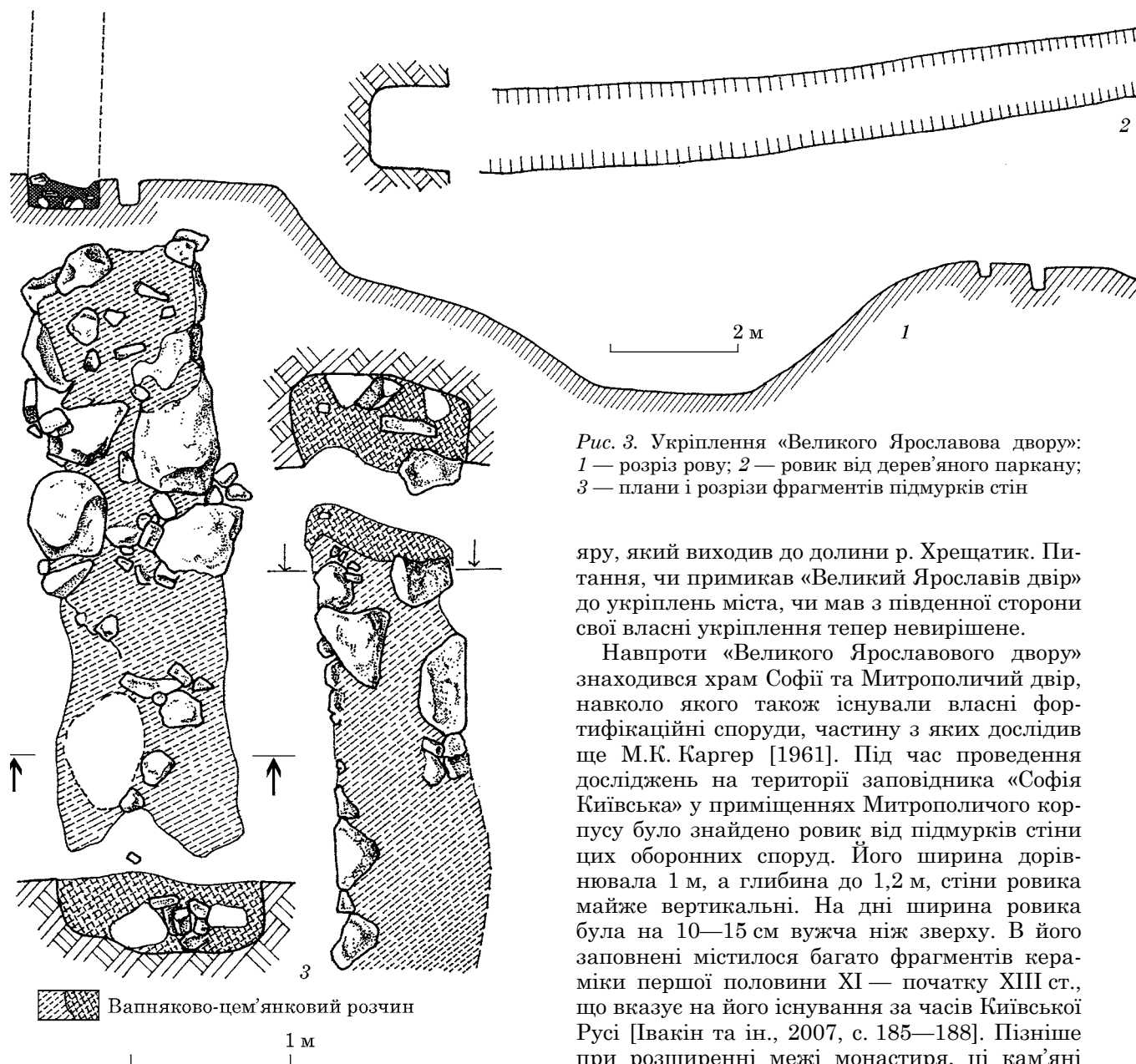

Рис. 3. Укріплення «Великого Ярославова двору»: 1 — розріз рову; 2 — ровик від дерев'яного паркану; 3 — плани і розрізи фрагментів підмурків стін

яру, який виходив до долини р. Хрещатик. Питання, чи примикав «Великий Ярославів двір» до укріплень міста, чи мав з південної сторони свої власні укріплення тепер не вирішене.

Навпроти «Великого Ярославова двору» знаходився храм Софії та Митрополичий двір, навколо якого також існували власні фортифікаційні споруди, частину з яких дослідив ще М.К. Каргер [1961]. Під час проведення досліджень на території заповідника «Софія Київська» у приміщеннях Митрополичого корпусу було знайдено ровик від підмурків стіни цих оборонних споруд. Його ширина дорівнювала 1 м, а глибина до 1,2 м, стіни ровика майже вертикальні. На дні ширина ровика була на 10–15 см вужча ніж зверху. В його заповненні містилося багато фрагментів кераміки першої половини XI — початку XIII ст., що вказує на його існування за часів Київської Русі [Івакін та ін., 2007, с. 185–188]. Пізніше при розширенні межі монастиря, ці кам'яні підмурки були вибрані, що, як показали археологічні дослідження, було досить поширеним явищем на території стародавнього Києва.

Дослідження фортифікаційних споруд «міста Ярослава», проведені в районі вул. Володимирської та вул. Лисенка, № 2–4, біля Золотих воріт у 1998–2000 рр., встановили, що перед валом знаходилося два рови (рис. 3). Ширина рову з напільного боку в районі вул. Володимирської складала 15 м, а глибина — до 8–9 м, а в районі вул. Лисенка, № 2–4 зафіксована ширина дорівнювала 12 м. Під валом ширина рову складала на вул. Володимирська біля 7 м, а на вул. Лисенка, № 2–4 — 6 м [Мовчан та ін., 2002, с. 56, 57]. Продовження цих оборонних споруд на захід від Золотих воріт були зафіксовані ще дослідженнями І.М. Самойловського, які проводилися в районі сучасної вул. Ярослава вал у 1947–1948 рр. [Самойловський,

із нею. Від цього кам'яного муру залишилися фундаменти, які склалися з лежнів, сліди від яких збереглися в цегляночному розчині та каменів (граніту, вапняку, шиферу та ін.) різних розмірів (рис. 3). Залишки цих фундаментів мали ширину 1,2 м та були заглиблені у материк на 0,4–0,6 м. Перед ровом був зафіксований рівчак від дерев'яного паркану. Таким чином, «місто Ярослава» було оточено досить потужними фортифікаційними спорудами. Ці оборонні споруди перерізали сучасну вул. Володимирську навпроти Економічних воріт Софійського монастиря. На жаль, наявні відомості не дозволяють встановити межі «Великого Ярославова двору». Можна тільки припустити, що він займав ділянку на схід від Золотих воріт, вірогідно, примикаючи до центральної вулиці міста. На сході він примикав до крутих схилів

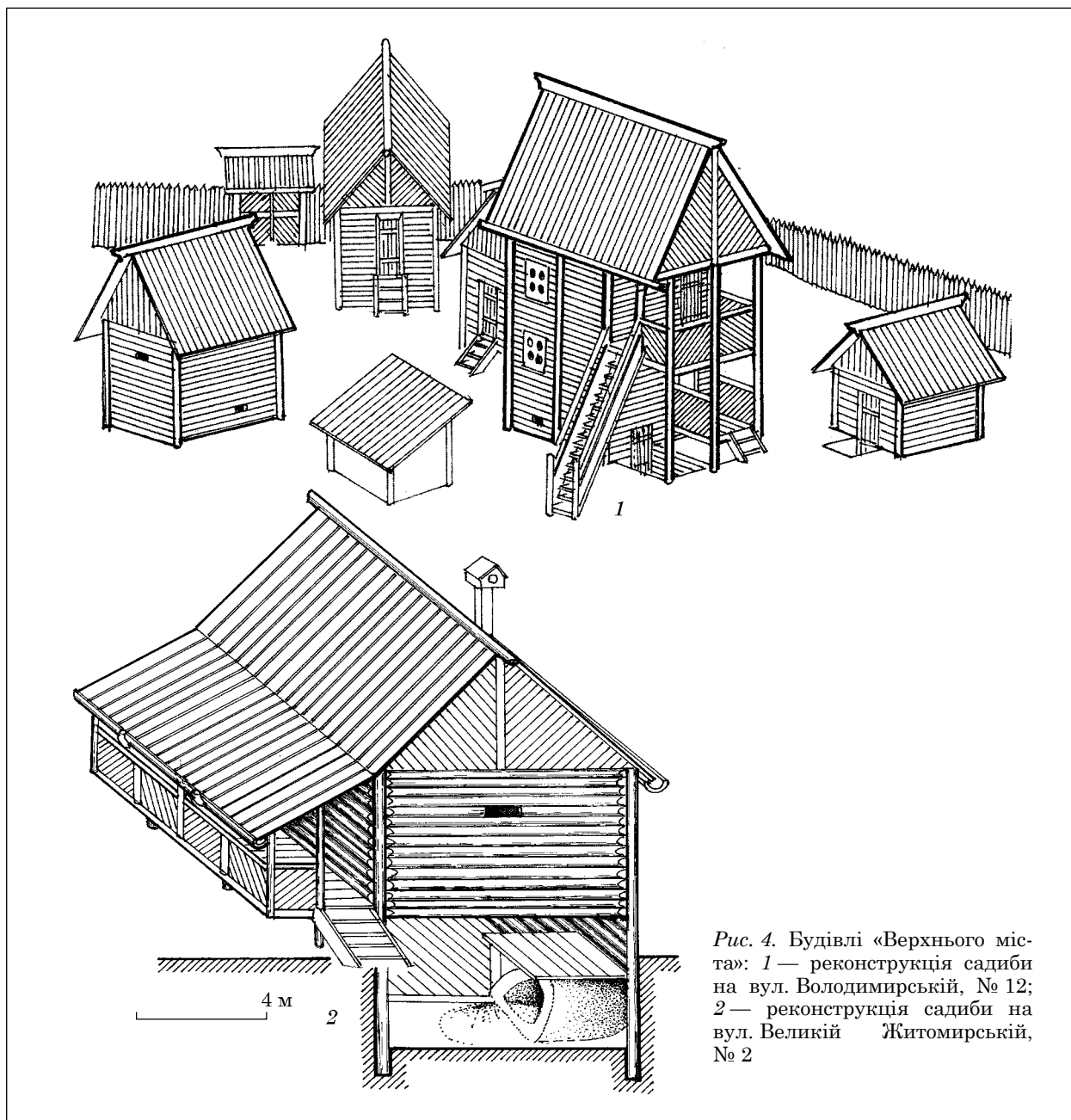

Рис. 4. Будівлі «Верхнього міста»: 1 — реконструкція садиби на вул. Володимирській, № 12; 2 — реконструкція садиби на вул. Великій Житомирській, № 2

1952, с. 76]. Найбільш збережені з усіх досліджених зафіксованих фортифікаційних споруд розташовані в районі вул. Володимирської. Незважаючи на те, що їхня верхня частина була знищена на початку XX ст. при прокладці трамвайної лінії, частина цих споруд, яка збереглася, дає можливість зробити їх реконструкцію. Як уже зазначалося, ширина напольного рову дорівнювала 15 м, а його досліджена глибина — 4—5 м. На його північному боці був зафіксований ровик від дерев'яного частоколу глибиною до 1 м та завширшки 0,7—0,8 м. У заповненні цього яру, окрім кераміки першої половини XI — початку XIII ст., у його північній частині були зафіксовані рештки деревного тліну, які починалися майже від ровика частоколу на довжину до 7 м та завширшки 0,5—

0,6 м. Ця знахідка дає можливість зробити припущення, що з північного боку напольного рову знаходився дерев'яний тин заввишки 7—8 м. На відстані 14 м від ровика першого дерев'яного тину, знаходився ровик від дерев'яного тину з південної сторони внутрішнього рову. Він був заглиблений у материк на 1 м та мав товщину 1,2 м, що може свідчити про те, що на цьому місці могли знаходитися два ряди дерев'яних колод тину чи про те, що його декілька разів ремонтували. Внутрішній рів мав зафіксовану ширину 7 м, та глибину 3 м. У його заповненні також були знайдені залишки деревного тліну довжиною 4,5 м, товщиною до 0,5 м.

Таким чином, з південної сторони місто Ярослава було оточено двома ровами, які були розташовані на відстані біля 14 м один від од-

ного. Другий вал проходив безпосередньо під валом, висота якого складала 12 м, а ширина 20 м. Між цими двома ровами вірогідно знаходився невеликий вал, з двох боків укріплений дерев'яними тинами, залишки від яких були зафіксовані. Після закінчення будівництва оборонних споруд міста Ярослава, починається його масова посадибна забудова. На цій території зносяться всі укріплення боярських садиб, а їх місце забудовується [Мовчан, Козловський, Ієвлев, 2005]. На території, яка входить до складу «міста Ярослава», утворюються нові вулиці з посадибною забудовою, яка частково була досліджена в районі сучасних вул. Рейтарська, Золотоворітська, Володимирська, В. Житомирська, пров. Рильському та інших [Боровський, Калюк, 1993, с. 4, рис. 1, 11—17; Ієвлев, Козловський, 2004; 2009]. Зокрема, на вул. Золотоворітський досліджено досить великий будинок першої половини XI ст. (6,5 × 4 м) та частину ровика від дерев'яного паркану, який огорожував садибу.

Наприкінці XI — першій половині XII ст. на території «міста Володимира» відбувається значне перепланування забудови. Наприкінці XI ст. розбирається Західний палац, а на його місці виникає досить велика садиба. Знайдені при дослідженні матеріали дозволяють ототожнити її з «Мстиславовим двором», який згадується у літопису. В центрі цієї садиби знаходилася центральна каркасна будівля розмірами 10 × 6 м. Навколо неї було зафіксовано 8 будівель, 6 з котрих були житлами, 2 — господарчими будівлями, та 10 господарчих ям, з них 4 зернові. Два житла були досліджені С.Р. Кілієвіч [Кілієвіч, 1982, с. 116]. Вірогідно, до складу цієї садиби входила значно більша кількість жител та будівель господарчого призначення, але зараз вони знаходяться під сучасною забудовою. Ця садиба розташовувалася поряд із центральною вулицею міста, на якій були розташовані численні садиби та майстерні. При дослідженні по вул. Володимирський, № 7—9 був відкритий житловий квартал, який складався з 10 жител, декількох горнів, та слідів від огорож окремих садиб [Кілієвіч, 1982, с. 121]. Ще одна садиба була досліджена на вул. Володимирська, № 12 (рис. 4). Її декілька разів перебудовували з моменту її побудови на початку X ст. і до її загибелі під час взяття Києва монголо-татарами [Козловський, Ієвлев, 2008, с. 241].

У XII ст. будується монастир св. Федора, при цьому частина забудови початку XI ст. зноситься, а на її місці виникає монастирський цвинтар та декілька монастирських господарчих споруд. При проведенні археологічних дослід-

жень неподалік від монастиря було відкрито маловідомий тип споруд для збереження харчових продуктів. Він являв собою споруду, яка була викопана в матеріку без застосування будь-яких дерев'яних чи кам'яних конструкцій. На тепер відомо тільки три будівлі такого типу. Вірогідно, вони існували тільки на території «Верхнього міста», де геологічні умови дозволяли будувати такого типу споруди.

У першій половині XIII ст. внаслідок взяття міста монголо-татами його розвиток припиняється. Таким чином, протягом кінця X — першої половині XIII ст. Київ переживає декілька етапів забудови.

Розглянувши розвиток забудови Верхнього Києва кінця X — першої половині XIII ст. і враховуючи дані писемних джерел та результати археологічних досліджень, ми можемо зробити деякі висновки.

Масова забудова «Верхнього міста», зокрема «Міста Володимира», була розпочата наприкінці X — початку XI ст. і пов'язана з перенесенням політичного центра в район Старокиївської Гори та будівництвом великого храмово-палацового комплексу навколо Десятинної церкви. У зв'язку з цим на території «міста Володимира» виникають виробничі майстерні та житлові комплекси, прослідковується посадибна забудова. Вся територія оточується оборонними спорудами. У цей же період за межами «міста Володимира» фіксуються окремі укріплені садиби, а також виробничі осередки з пожежонебезпечним виробництвом.

З другої чверті XI ст. починається новий етап забудови Верхнього Києва, пов'язаний із діяльністю Ярослава Мудрого. Політичний центр переноситься з «Міста Володимира» до «Великого Ярославова двору», де будується новий храмово-палацовий комплекс, оточений ровом і стіною. Укріплення всіх садиб, які увійшли в «Місто Ярослава» зносяться, а на місці укріплень будуються споруди різноманітного призначення. Вся територія оточується потужними оборонними спорудами. Після побудови укріплень починається масова посадибна забудова «Міста Ярослава».

Наприкінці XI — у першій половині XII ст. на території «Міста Володимира» відбувається значне перепланування. Зноситься Західний палац, а на його місці виникає нова садиба, яку можна пов'язати з літописним Мстиславовим двором. Тут також зноситься частина житлової забудови, а на її місці зводяться монастирі та виникають цвинтарі при них. У цей час формується посадибна та повулична забудова «Верхнього міста», яка в основному збереглася до монголо-татарського нашествия.

Антонович В.Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я. Армашевским и Вл.Б. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-летописца в марте 1896 г. — К., 1897.

Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. — СПб., 1820.

Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.

Грушевський М. Історія України—Руси. Т. II: XI—XIII вік. — К., 1992.

Закревський Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1.

Івакін Г.Ю., Ієвлев М.М., Козловський А.О. Дослідження в північній частині Митрополичого корпусу в заповіднику «Софія Київська» // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 185—188.

Іванцов І.О. Стародавній Київ. — К., 2003.

Ієвлев М.М., Козловський А.О., Минаєва Н.И. Находка древнерусского клада времени монгольского нашествия в г. Киеве в 2002 г. // Славянорусское ювелирное дело и его стоки: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвят. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной. — СПб., 2006. — С. 65—67.

Ієвлев М.М., Козловський А.О. Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софіївського собору давнього Києва в XI ст. // Ruthenica. — VIII. — 2009. — С. 138—150.

Каргер М.К. Древний Киев. Т. II: Памятники Киевского зодчества X—XIII ст. — М.; Л., 1961.

Кириєвич С.Р. Дитинець Києва IX — першої половини XIII століть. — К., 1982.

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Нові дані про забудову Копиріва кінця в Києві XI ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 75—95.

Комар А. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева // Ruthenica. — IV. — К., 2005. — С. 115—137.

Лашкарєв П.А. Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева // Тр. Киев. Дух. Академии. — 1879, май. — Т. 2.

Лебединцев П.Г. «Росписной список» г. Киева 1700 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI, отд. III. — С. 27—82.

Максимович М.О. Киевъ явился градом великим. — К., 1994.

Махновець Л.С. Літопис руський. — К., 1989.

Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. — К., 1993.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Боровський Я.С., Ієвлев М.М. Дослідження оборонних споруд XI—XV ст. // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 56, 57.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва X—XI ст. // Актуальні проблеми давньоруської археології. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 105—115.

Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.

Петрухин В.Я. «Еврейский след» в ранней истории Киева // Дніслово. — К., 2008. — С. 225—227.

Котляр М., Ричка В. Княжий двір Південної Русі X—XIII ст. — К., 2008.

Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. — К., 1982.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

Толочко П.П. О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 5—18.

Толочко П.П. Русь і хозари // Давня історія України. Т. 3: Слов'яно-руська доба. — К., 2000. — С. 241—247.

А. О. Козловский, М. М. Иевлев

РАЗВИТИЕ ЗАСТРОЙКИ ВЕРХНЕГО КИЕВА КОНЦА X — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII в.

Статья посвящена вопросам застройки Верхнего Киева конца X — первой половины XIII в. На основе анализа письменных и археологических источников выделяются этапы застройки «Верхнего города», рассматриваются разные виды существовавших фортификационных сооружений.

A. O. Koslovsky, M. M. Iyevlev

DEVELOPMENT OF THE UPPER KYIV URBAN AREA OF THE END OF THE 10th — THE BEGINNING OF THE 13th CENTURIES

The article is dedicated to the Upper Kyiv urban area of the end of the 10th — the beginning of the 13th centuries. According to the written and archaeological sources, here are proposed the three stages of the building of the Upper City and presented different types of the fortifications of that period.